

URBANISMO BARROCO EN PONTEDEUME

Manuel Ignacio Ramos Díaz

INTRODUCCIÓN

Ó falarmos de arquitectura e urbanismo barroco, estamos a aludir ó mundo do visual, o óptico, da perspectiva documental e do dominio e a manipulación do espacio; dun mundo que vive portas a fóra e que se basea na teatralidade e "persuasión"¹ da súa imaxe. Dentro desta categorización estética, entran as construcións eumesas que representan ese barroco exemplar das pequenas vilas ás que alude Chueca Goitia². Un dos puntos de apoio da arquitectura barroca será a propia topografía do lugar onde quedará localizada a construción, neste caso, a aba do monte Breameo e a marxe esquerda do río Eume; ambas as dúas condicionarán a morfoloxía urbana. Pero tamén temos que contar co factor histórico que Rossi define como "a cidade é na súa historia"³; así pois, o devir dos anos marcou a vila de Pontedeume. En primeiro lugar, a súa fundación rexia en 1270, para pasar como señorío a mans dos Andrade na centuria seguinte. Fernán Pérez de Andrade, co seu mecenado, marcará as pautas constructivas do Pontedeume moderno, servindo como modelo que se vai imitar e que ten a súa proxección no arcebispo Raxoy. O primeiro era un señor laico, con claros intereses de deixar mostras do seu mecenado como monumento á posteridade e marco da súa acción salvífica cara á consecución da vida eterna; o segundo, pertencente ó estamento clerical, áchase dentro do grupo de cabidos e prelados que Ortega Romero define como de "formación intelectual profusa e con grandes desexos de protexer as artes e as letras", particularmente frei Antonio Monroy (1668-175), como ponte do barroco, e Bartolomé Raxoi (1715-1772).

Sobre estes condicionantes, nos séculos XVII e XVIII, ventarase unha superestructura sociopolítica que, ó igual ca no resto de Galicia, se rexe por un dirixismo no que o Estado central se apoia na perfecta estruturación dos poderes e organismos locais. No caso eumés, o Estado delega nos condes de Lemos e Andrade, "señores" que propoñen todos os encargados do goberno político e económico local (alcalde maior e menor, rexedores, procurador xeral, alguacil, secretario do Concello, escribáns e procuradores)⁵.

1. RUPERT MARTIN, J. *Barroco*, 1986, 95

2. CHUECA GOITIA, F. *Resumen histórico del urbanismo en España*. 1968, 2183

3. ROSSI, A. *La arquitectura de la ciudad*, 1979, 64.

4. ORTEGA ROMERO, M^a Socorro. "Arquitectura barroca". *Historia del arte gallego*.1982,286

5. LÓPEZ CALVO, A. "O Libro rexistrador de propiedades do Concello no fondo do Patrimonio do Arquivo Municipal...". *Rev. Cátedra*, n^o4, 1997,52

Por último habería que destacar o considerable número de artistas establecidos na vila durante este período, entres os cales Couceiro cita: o prateiro Pedro López Losada, o entallador Francisco López ou o pintor Alonso Boceta de la Fuente⁶; ós que habería que engadir os integrantes dos talleres transmeranos que aquí quedarían instalados, Toribio de la Vega⁷.

Todos estes condicionantes, históricos e xeográficos, definirán un casco urbano que, como veremos, dá mostras da súa preocupación pola estética da monumentalidade, e na que o utilitario e de resposta ás necesidades político-sociais, anque en pequena medida, tamén tiveron lugar.

ESPACIO URBANO E CONSTRUCCIÓN SOCIAL

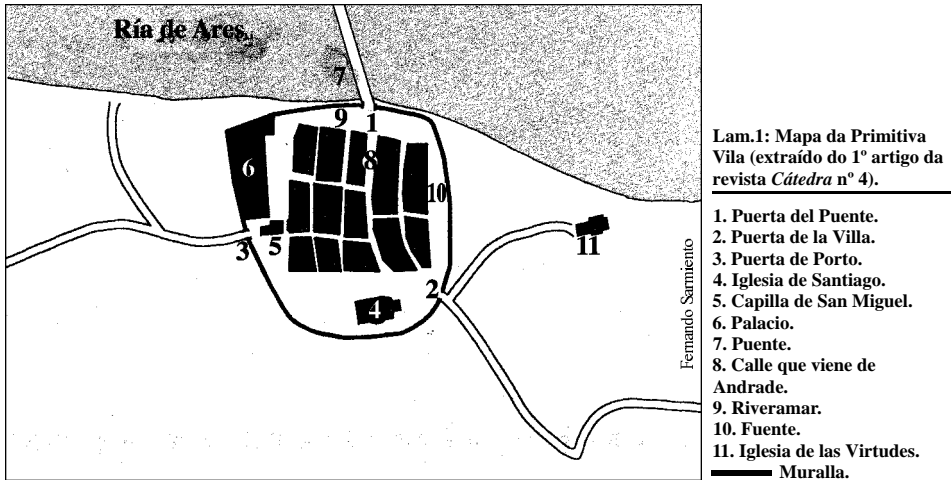
Anteriormente aludimos á presenza do ideal constructivo de necesidade pública, este insírese a principios do século XVII nunha vila que se atopa constrinxida por un amurallamento medieval, xa configurado antes da concesión do señorío dos Andrade e que, durante os séculos XVII e XVIII, exercerán de soporte material para o cobro do dereito de portádego. Estas murallas aínda manteñan retallos da súa estrutura a finais do século XIX, como confirma a descrición dun anónimo: "... y una porción de muralla a la que, y otros de otros sitios, hay casas arrimadas por dentro y por fuera; y Norte la muralla y muelle de la marina, para que hay tres puertas,..." O férreo marco exercido por este lenzo mural é aínda hoxe visible na rúa da Tafona, así como a Corredoira das Virtudes; as cales describen perfectamente o perfil do cerco, e mostran a expansión extramuros debida ás necesidades creadas polo crecemento demográfico e económico. No interior do cerco é apreciable o respecto que se tivo co seu trazado reticular (lam.1), demostrando uns ideais urbanísticos barrocos que conceden maior importancia ó ornato e saneamento cá derruba masiva e planificación ex-novo. Malia que, tralo pavoroso incendio de 1607, puideron ter transformado de forma radical todo o seu casco urbano. A crónica descríbena a situación tralo incendio: "que en once de Agosto de dicho año de 1607 se encendiera, en la referida Villa, recio fuego sin poder ser reparado, y la había quemado toda, excediendo de trescientas casas sin quedar más que nueve de las más pequeñas..."⁸.

Entre as obras realizadas para a obtención dunha maior salubridade e benestar social, pódense citar: a apertura de espazos públicos aireados (que trataremos na arquitectura como arte visual); o control do firme das rúas e as construcións lindantes a ela; a edificación de fontes e institucións educativas, así como de edificios e obras de carácter comercial.

6. COUCEIRO FREIJOMIL, A. *Historia de Pontedeume y su comarca*. 1971, 315-317

7. BONET CORREA, A. *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. 1984, 545

8. ARQUIVO MUNICIPAL DE PONTEDEUME. (desde agora A.M.P.) Libro Rexistrador de Propiedades. Fondo de Patrimonio, 1610, fols.187v.-188r. A maior parte das referencias ó AMP áchanse contidas no referido artigo de LÓPEZ CALVO.



As rúas sofren un cambio radical, xa non son un simple espacio de tránsito, pasando a se converter no "escenario" da vida cotiá: para o cal é imprescindible unha mellora das condicións do firme, así como o establecemento dunha rede de sumidoiros que retire os residuos: "para su limpieza y quitar los malos olores que las calles se rreparen y que en ellas ayan conductos para conducir y heepeler las ynmundicias, hordenaron y mandaron que en las casas aya caños y sumideros que tengan correspondencia a los conductos generales, para que salgan a la mar"⁹. Este texto, da ordenanza municipal do 14 de setembro de 1622, ampliouse nas de xuño de 1623 e 17 de xaneiro de 1626, que se rexen polas mesmas normas de actuación, cara á consecución dunha limpeza de cara da vila. Temos que lembrar que este "é o instante no que as ordenanzas municipais adquiren categoría de corpo legal"¹⁰. Do mesmo xeito, existen textos que manifestan a preocupación mostrada por manter o carácter e entidade dos eixos viarios como bens públicos, limitando a actividade constructiva que poida significar unha substracción do espacio común (vgr: Litixio contra Matín Varela por apropiación de camiño público¹¹)

Móstrase un incipiente interese xa non só por construír, senón por "urbanizar". O perfecto complemento estético nunha praza é a fonte, pero esta tamén responde ás necesidades primarias, que serían cubertas coa construción de dúas novas (a da praza da súa Excelencia e a de rúa Santiago), ademais da xa existente na praza de Santo Agostiño. A satisfacción propiciada pola habilitación destes recursos é manifestada deste modo: "tiene esta villa tres fuentes perennnes de aguas muy saludables de toda calidad disponibles"¹².

9. COUCEIRO FREIJOMIL, A. Op.cit.398-399

10. CHAMOSO LAMAS, M. *La arquitectura barroca en Galicia*.1995,33

11. AMP. Libro Rexistrador de Propiedades. Fondo de Patrimonio, 1682, fol.16 v.

12. Ídem, fol. 73r

En último lugar, as institucións educativas e os edificios comerciais están vencellados polo ambivalente mecenado de Raxoi. Malia a existencia dun proxecto de reconstrucción da área de amarre de 1602, no que "los mareantes se obligaron a pagar al maestro, que compusiese el peirao"¹³; máis tarde, e segundo Couceiro, dise que o reconstruíu Raxoi á súa custa. Esta acción do arcebispo será unha das múltiples que desenvolverá en Pontedeume, practicando un exercicio combinado, isto é, edifica construcións comerciais que sirvan de sostén ás institucións educativas. Couceiro indica, respecto das escolas por el creadas que: "para o sostemento desta fundación cede os dez almacéns que fixeron fabricar na ribeira da aludida vila"¹⁴. Estas construcións seguen hoxe en pé, tanto os almacéns coma as escolas, revestindo escaso valor arquitectónico. Os almacéns son estruturas dunha planta, separados por muros medianeiros resaltados ó exterior, con cuberta de armazón de madeira a dobre vertente, e de aparello bastante irregular. De igual xeito, o edificio da escola, que tiña separación para nenos e nenas, amosa na súa edificación de base rectángula unha gran simplicidade formal; articulando o seu muro setentrional con sete fiestras, en grupos de catro e tres, división que debería responder á anteriormente citada. O aparello da mesma debería ser irregular, no caso de non ser cachote, posto que hoxe todo se atopa cuberto por un revocado. O teitume non revestiría maior complicación, cun tellado de madeira a dobre vertente. Máis nada podemos dicir desta edificación en canto á súa estruturación interna, posto que sería a título simplemente especulativo, debido ás diferentes alteracións nel practicadas así como o estado de ruína no que hoxe se acha.

URBANISMO COMO ARTE VISUAL.

Tras observarmos a concreción espacial da vila, as súas condicionantes históricas e o saneamento da mesma, podemos estudar agora o seu forro barroco. A transformación practicada sobre estas bases preliminares, a partir dos seus preceptos estilísticos e da súa perspectiva visual.

De xeito xenérico podemos facernos eco, en canto á organización das edificacións, da análise realizada por Norberg-Schulz sobre o tecido urbano da Roma barroca: "a rede urbana non se organiza arredor dun centro principal senón que une multitude de centros"¹⁶. Anque poida parecer un pouco pretencioso, esta máxima podémola aplicar ó exemplo eumés, baseándonos na diversidade dos seus espazos, que poderíamos resumir nas seguintes categorías: prazas, encadres e adros. Todos eles articulados de xeito que, dentro e fóra da muralla, existan espazos de traballada escenografía e premeditada estruturación; nos cales nada é aleatorio. Espazos que responden a diferentes función, e foron realizados por diversas mans e comitentes (clero, aristocracia, organismos políticos).

13. Ídem, 1602, fol.19v.

14. COUCEIRO FREIJOMIL, A. Op.cit.395

15. Ídem, 343

16. NORBERG-SCHULZ, C. *Arquitectura barroca*. 1970,27

Prazas

Se queremos seguir un discurso de cronoloxía lineal, en primeiro lugar hemos de nos ocupar da **praza Maior**. A súa creación debeu ser inmediata ó incendio de 1607, posto que en 1617¹⁷ xa aparece documentada a súa existencia. Polo tanto, temos que considerala como froito das obras de rehabilitación do casco urbano posteriores ó desastre. Unha descrición do século XVII¹⁸ amósana como : "... una hermosa plaza cuadrada, y a la parte del levante de ella las Casas Consistoriales que se componen de una sala vaxa, donde los Señores Alcaldes se hacen audiencias comunes y oien a las partes en los juicios que controvierten; un salón en la parte superior con su balconada, que dice a dicha plaza donde se hacen los ayuntamientos y una torre donde se haya el Relox, que es de tan buena calidad como el de cualquiera ciudad á exseupción de la Santa Yglesia compostellana".

O seu acceso principal é pola rúa Maior, que parte da que era a porta da ponte, un dos accesos principais; chegando ata ela, de forma directa ou indirecta, outras dúas perpendiculares que a comunicaban coa praza de Santo Agostiño e coa extinta praza da Súa Excelencia. A característica da apertura de fachadas principais a unha rúa recta en paralelo ós edificios manterase, en maior ou menor medida, nos outros dous espacios que se deben analizar; no intento de crear un eixo regular de acceso a un espacio público no cal se desenvolverían, con maior énfase e boato ca nunca, as cerimonias laicas e relixiosas. Estase a consagrar un espacio de gran teatralidade e claro representante da arte de prestixio propiciada polas xerarquías cidadás (eclesiásticas, señoriais, municipais) no seu afán de persuasión visual á masa popular.

O texto anteriormente citado vén a confirmar a importancia que se concede á orde e á regularidade, polo menos óptica, dos espacios públicos; así como a determinación de establecer unha comunicación do edificio municipal co exterior, mediante unha ampla balconada, determina de novo ese mundo que vive portas a fóra. Outro punto que se debe destacar é a procura da comparación co núcleo compostelán (cidade de urbanismo barroco por excelencia), realizando un claro posicionamento estético, nun intento reivindicativo desta arquitectura de efecticismo e calidade óptica para a vila que nos ocupa. Para isto, o autor ten en conta, acertadamente, a torre do Reloxo (trasladada á súa situación actual en 1628¹⁹ e, polo tanto, anterior á compostelá); ante a cal se articulou un "encadre óptico" (lam.2). Crearon un eixo direccional que ten o seu punto de fuga na torre, ó igual que ocorre en Santiago coa fachada da portería do convento de San Paio de Antealtares ou ante a torre da igrexa da Compañía; nestes casos, o trazado urbano determina a vista arquitectónica. Pero máis efectista, se cabe, é a composición creada coa desembocadura dos sopor-

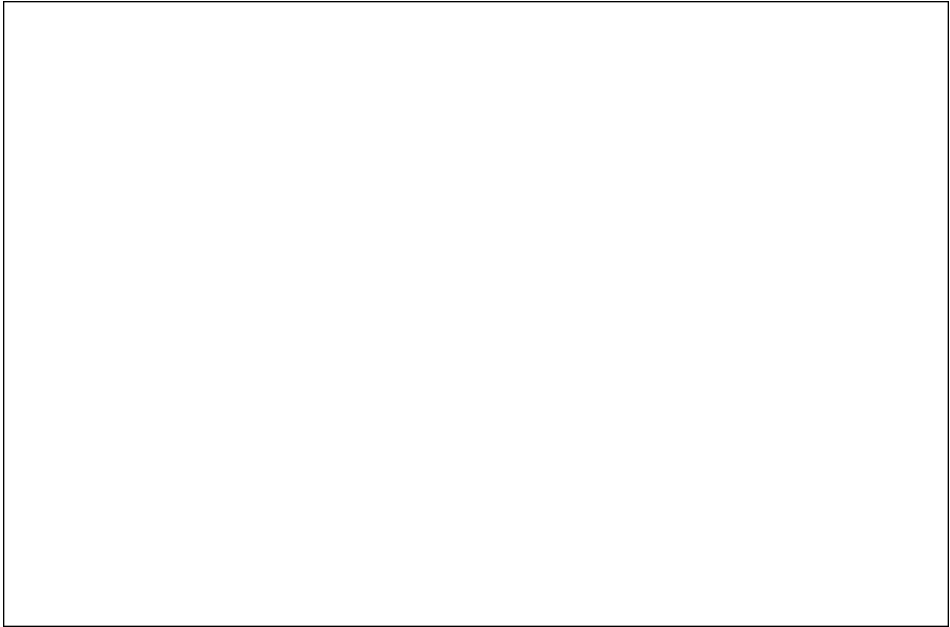
17. AMP., Expedientes de Rúas, Prazas e Defensas. Caixa 111.

18..AMP. Libro Rexistrador de Propiedades. Fondo de Patrimonio, 1620, fol.33r.

19. COUCEIRO FREIJOMIL,A.Op.cit.404

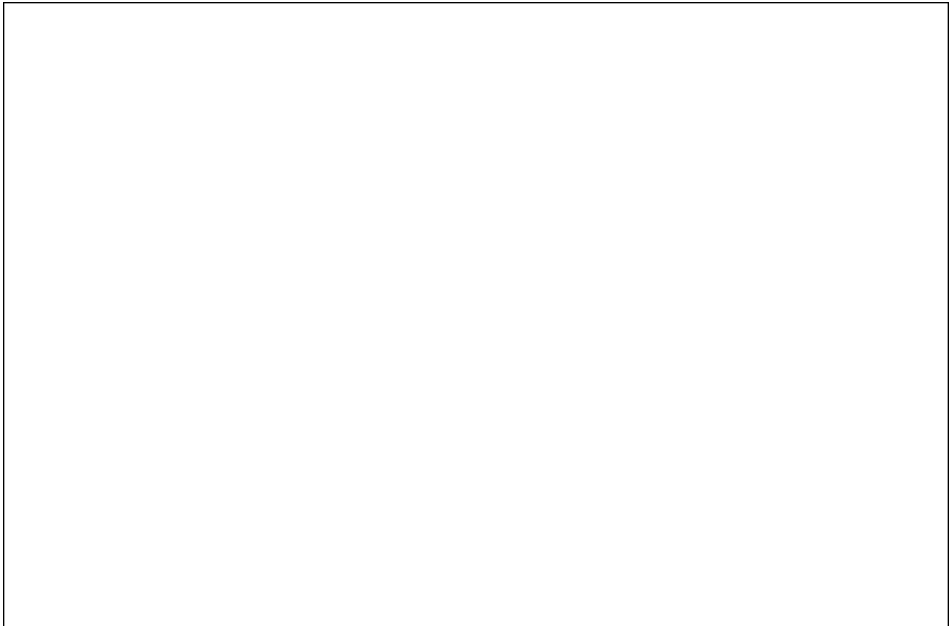


Lam.2: Encaire da torre do concello



Lam..3: Encadre da Rúa Maior.

Lam.4: Edificio da Rúa Maior.



tais porticados da parte superior da rúa Maior na praza Maior (lam.3). Créase un enmarque baseándose nunha pirámide visual, que ten o seu punto de fuga nun lateral do espazo aberto; ocúltándonos a auténtica dimensión da praza. É, en definitiva, un engano que busca unha sensación de coextensión espacial.

A rúa Maior é, por outra banda, o punto da vila que concentra máis edificios de carácter monumental. A ela ábreanse as fachadas das casas do concello, do pazo de Raxoi e contiguas así como a extinta casa do Alfolí, lindante co pazo de Raxoi²⁰. Xunto ás fachadas, actúan de complemento a praza e un amplo conxunto de edificacións que contan no seu piso baixo con soportais; articulados por medio de arquivoltas que apontoan en columnas coroadas por unha, sistematicamente repetida, zapata -dous modillóns de rolos flanqueando un capitel clásico de pilastra toscana, é dicir, de sección cuadrangular-. Este conxunto, que enriquece opticamente as perspectivas de acceso á praza e que agora pasamos a describir con maior precisión, é o que poderíamos entender como un eixo viario monumental. Posto que, aínda que unifica un gran dispendio arquitectónico, non chega a articularse en forma de "perspectiva monumental" ó uso (casa da Parra, praza da Quintana, Praterías, casa do Cabido). O devandito eixo comezaría, na súa parte inferior, na antiga porta da ponte e finalizaría, na súa parte superior, coa intersección da rúa Mancebo. Dos edificios da parte inmediatamente inferior, hoxe case nada podemos dicir, posto que a maioría desapareceron e a única mostra que nos resta é a casa hoxe nº 2. Nesta edificación, no seu piso baixo, levántase o típico pórtico antes citado, constituído por tres vans enmarcados, nas súas caras externas, por dous piares lisos de sección cuadrangular, que acubillan un par de fustes semicirculares levantados sobre un pequeno baseamento e do que o remate é a, anteriormente citada, zapata. Este mesmo esquema repítese na parte superior da rúa (lam.4), no punto no cal se formaba unha pirámide visual, e debe responder á campaña constructiva posterior ó incendio, na cal se están a aplicar elementos do barroco clasicista; aínda empregados no primeiro tercio do XVII por Jacome Fernández na fachada occidental do claustro da Catedral de Santiago²¹ (zapata fundida a orde clásica sobre fuste semicircular). Pero o esquema de arquivolta, zapata e fuste, non hai que buscalo en modelos com-posteláns; posto que, en primeiro lugar, é unha transposición da antiga arquitectura en madeira; e en segundo lugar xa o podíamos observar, na súa forma rudimentaria, no patio interno do pazo do conde (lam.5).

Sobre o alzado dos corpos superiores só podemos realizar suposicións, estimando máis oportuno un único piso cós dous actuais; máis aínda se temos en conta a descrición xenérica que Vila Jato realiza sobre o espazo urbano galego "consta de piso e baixo de altura, que pode estenderse a dous se o solar era pequeno ou a nobreza da familia esixía unha gran edificación"²². As dúas últimas condicións, na gran maioría das edificacións eumesas, non se cumpren.

20. AMP. Libro Rexistrador de Propiedades. Fondo de Patrimonio, 1713, fol.221.r.

21. BONET CORREA, A. Op. Cit., páx.63

22. VILA JATO, M» Dolores. "El palacio urbano en Galicia". *Arquitectura señorial...*1993,46.

Será, en definitiva, un trazo máis do incentivo que supuxo o incendio a nivel arquitectónico. Nun tramo superior, no solar do que hoxe é a praza do Pan, estaba situada a casa do Alfolí, que en 1713 se comprometía a edificar dona María Antonia Pita Veiga, "en una plaza calva suia"²³. Este edificio, que como reza a descrición do século XVIII "oy se halla en la calle Mayor, debajo de la plaza, según se linda por la parte de arriba en caño que media entre él y la casa en que vive don Tomás Moreira, cura de esta citada Villa que es Yllustrísimo señor Don Bartolomé de Raxoy, arzobispo de Santiago, y por abajo testa en callexa que va a la calle de los herreros"²⁴, debía de seguir as pautas constructivas do momento, e dos edificios lindantes: piso baixo con pórtico de arquerías de medio punto, dous pisos de elevación, debido á estreitez do solar, e remate en forma de cornixa voada con canos de desaugue, como expoñentes da arquitectura aérea.

Distínguense, pois, dous claros momentos constructivos que a grandes trazos se poden aplicar ó resto do conxunto; o primeiro abrangue a primeira metade do século XVII, e o segundo, que abrangue a segunda metade do século XVIII; e este último é debido á exemplarizante actividade edilicia do arcebispo Raxoi. Dúas etapas arquitectónicas que se corresponden coas xerais do panorama galego.

Continuando no noso ascenso cara á praza, e lindante á extinta casa do Alfolí, áchase un lenzo mural constituído por tres edificios claramente representativos do segundo período constructivo (lam.6). O primeiro é o pazo de Raxoi, que Vila Jato²⁵ identifica como obra de Alberto

Patio do Pazo do Conde.



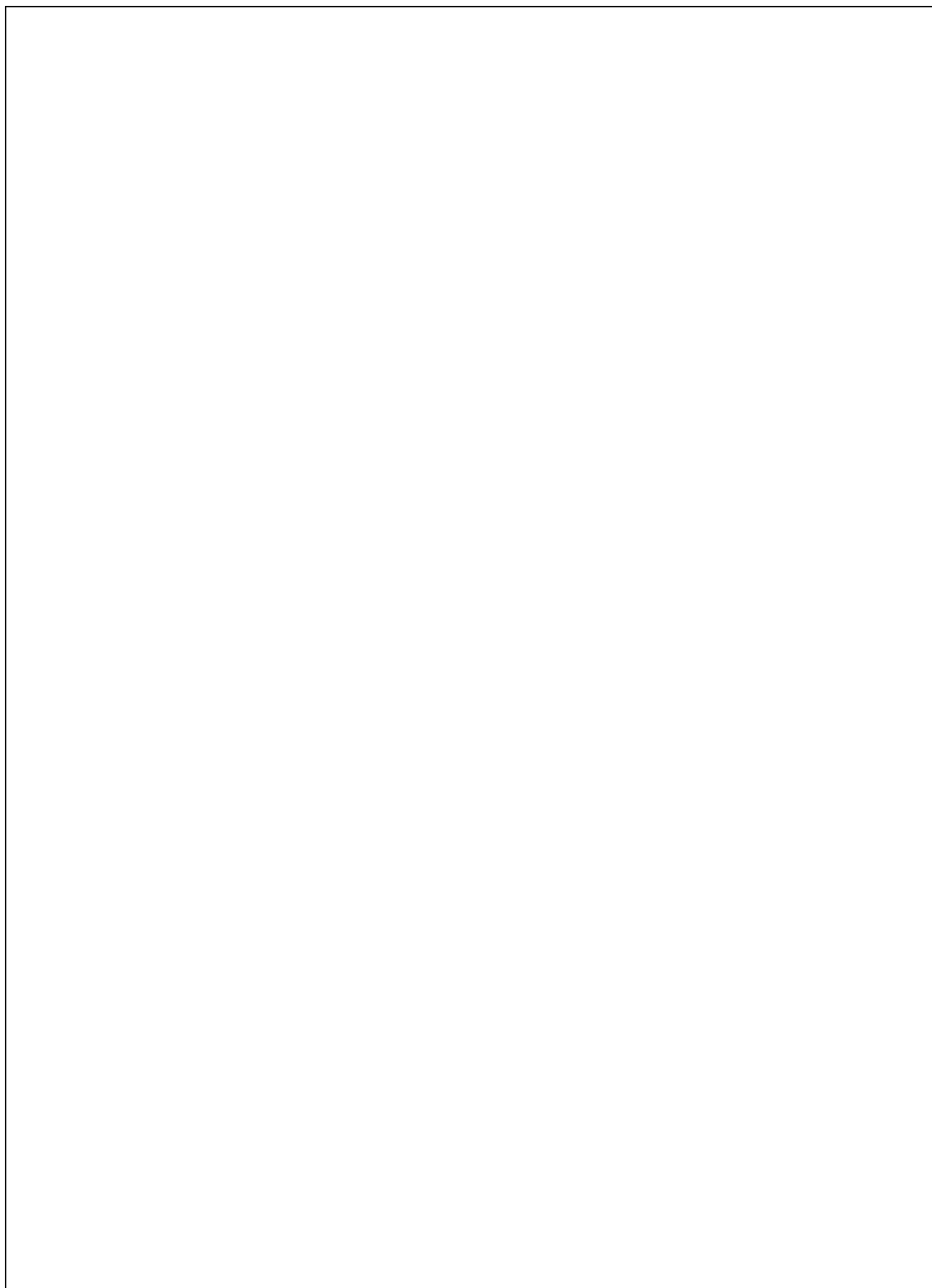
Ricoy, datable entre os anos 1766 e 1767; este é o único edificio de Pontedeume que se pode caracterizar como pazo urbano, respondendo ás pautas de mecenas propios da arquitectura galega; isto é, "agás casos excepcionais, e polo menos ata o século XVIII, os pazos urbanos son só encargados por membros das xerarquías eclesiásticas"²⁶.

23. AMP. Libro Rexistrador de Propiedades. Fondo de Patrimonio, 1713, fol.221.r.

24. Ídem

25. VILA JATO, M» Dolores: "Aspectos del mecenazgo del Arzobispo Rajoy: sus construcciones en Puentedeume". *Homenaje al polígrafo eumés don Antonio Couceiro Freijomil*.1990,191

26. VILA JATO, M» Dolores. "El palacio urbano en Galicia",1993,45.



Lam.6: Pazo de Raxoi e edificios 9 e 11.

En alzado, estrutura a súa fachada con catro pilastras lisas que gorecen tres arcos de clave destacada e dividen o lenzo en tres corpos de dous andares, abríndose en cada un dos andares unha fiestra de tipo francés, de arco escarzano e fina molduraxe. Da parte superior destaca o seu entaboamento partido, do cal, na súa parte central, xorde un remate decorado cun gran escudo, e en sellos laterais artículanse dous xarróns baixo os que se achán dous canos. En xeral, o edificio mostra unha liñas de gran sobriedade e de xiro cara a un novo clasicismo.

A construción lindante, **edificio nº 9**, queda enmarcada por dúas pilastras lisas e divisorias das arquitecturas que a flanquean. Estrutúrase en catro andares, incluíndo o andar inferior porticado; os tres andares superiores abren dúas fiestras balcaneiras por andar, e no segundo ábrese a un balcón corrido de base moldurada. Sobre o segundo andar corre unha moldura horizontal, enriba desta xorde o terceiro, que repite o esquema dos inferiores: grandes ventanais e pilastras laterais. Pecha a composición unha cornixa moi voada con dous canos nos laterais. Esta arquitectura non difire das típicas construcións realizadas na segunda metade do século XVIII, nas cales se aprecia unha simplificación das molduraxes e elementos decorativos en xeral. Debe ser posterior ó pazo de Raxoi, posto que se apoia nunha das súas pilastras para levantar a súa fachada. Outro dato que vén a confirmar unha cronoloxía posterior áchase no seu último andar que, anque segue as mesmas pautas formais dos anteriores, deixa embutidos no seu muro lateral un dos xarróns do pazo.

O último dos integrantes deste retallo mural é o **edificio nº 11**. No seu andar baixo ábrense tres arcadas de medio punto con clave destacada, pero carentes de molduraxe. O corpo superior divídese en dous andares e tres corpos, que se achán enmarcados por unhas bandas pétreas verticais e horizontais; cobrando gran realce sobre o branco revocado, e marcando a compartimentación do lenzo mural. Cada andar conta con tres vans e cada corpo con dous. No primeiro andar ábrense dous balcóns nos corpos laterais, no superior invértese a orde, cun único balcón no central. Pecha a composición unha cornixa de escaso voo, con dous canos nas esquinas. O revocado, xunto co almofadado do esquinal superior (que lembra o emprego que del fai Miguel Ferro Caaveiro na casa né 50 da Rúa Nova en Santiago de Compostela), fanos encadrar este edificio como obra serodia do século XVIII. O arranque dun arco no muro esquinal superior, que linda coa casa do Concello, así como a carencia de balcóns neste lenzo, fainos supor que o proxecto orixinal debería enmascarar a fachada da actual casa do Concello, que se achaba, igual ca hoxe, nun claro segundo plano. Se este se realizase, supoñemos que debería continuar coas pautas do edificio anterior; articulando gran sobriedade nos paramentos: un almofadado que destaca os corpos centrais e os laterais e revocados realzados por bandas pétreas que articulan e esquematizan o espacio.

Nos tres edificios anteriores, observamos unha simplificación nos seus muros en canto ó emprego da molduraxe, os caxeados e as decoracións vexetais ou xeométricas; nótase a incipiente entrada dunha nova visión arquitectónica. Pero esto non impide a práctica común na cal se exerce un dominio do espacio, xa sexa mediante o emprego dos soportais balcóns ou uns simples canos (do mesmo xeito que crece en altura o remate do pazo ou o terceiro andar do edificio nº 9). Apreciamos un gusto decrecente do barroco nestas tres arquitecturas, malia a cal, en cada unha

delas hai elementos que lles impiden desvincularse e que as converte en telóns escenográficos creadores do seu propio campo de atracción²⁷.

Praza da súa Excelencia: para esta localización temos de realizar un exercicio de abstracción, posto que o edificio que xerarquizaba o espacio desapareceu; como tamén sucedeu con gran parte dos soportais que articulaban o lateral oposto ó pazo que creaban o eixo regular, típico desta composición (lam.7).

O pazo de orixe medieval, como veremos, sofre alteracións formais e conceptuais no seu uso, que o transforman na busca de cualidades estéticas barrocas. Estaba formado, a principios do século XIX, por: "A casa-pazo con todas as súas dependencias, consistentes nun edificio principal e sete edificios secundarios, con patio, curral e horta, ocupaban un polígono irregular de 14, 379 metros cadrados"²⁸. A isto habería que engadir a capela ó sur "chamada de San Miguel e unida ó

Lám. 7: Soportal da biblioteca municipal.



pazo por unha especie de ponte ou pasadizo pechado de madeira"²⁹ e o torreón do norte. Pero non imos agora discutir as alteracións realizadas nel ó longo dos séculos, nin intentaremos crear unha reconstrucción hipotética do conxunto; posto que o que a este traballo atinxe é o concepto desta edificación como vertebradora dun espacio urbano, un espacio de claro contido señorial e cunha evidente validez como "casa de pracer"³⁰. As alteracións barrocas, que a nós nos ocupan, poderíanse resumir en: creación dunha balconada ou corredor³¹ na fachada do pazo por medio duns canzorros e o gran escudo embutido neste mesmo muro. Estas son as transformacións realizadas no edificio señorial, ás que hai que engadir a creación dunha fonte (que fora realizada en 1671)³², " situada en la plaza de Excelencia, con su pilón y más abajo un lavadero"³³. Todo isto daralle á praza a plena vixencia estética durante o período da nosa análise, e mesmo poderíamos vencellala a espacios coetáneos. Vigo Trasancos fai alusión ó pazo de Oca ou á praza vizcondal de Fefiñañes, como claros exem-

27. RUPERT MARTIN, J. *Barroco*, 1986, 155

28. COUCEIRO FREIJOMIL, A. Op.cit.144

29. Ídem,142

30. CÁMARA MUÑOZ, A. *Arquitectura y sociedad en el siglo de Oro*. 1990,97

31. MACEDO CORDAL, C. "*Cronoloxía de unha desaparición: o pazo dos Condes de Andrade*". Cátedra, né4,1997,170

32. AMP., Libro de Actas, Caixa nº1,1659,1677

33. AMP, Libro Rexistrador de Propiedades, Fondo de patrimonio, fol.73.r.



Lam.8: Fachada do convento de San Agustín.

plos de urbanismo barroco galego, definindo este último como "un dos conxuntos urbanos máis destacados de Galicia, e quizais, o que delata un deseño e concepción máis en relación co mundo cortesán do tempo dos Austrias"³⁴. Este conxunto fórmase a partir dunha praza regular pechada, un casarío porticado, un pazo en escuadra, un torreón como símbolo de poder e señorío e unha igrexa; todos estes elementos tamén poderían ser vistos no desaparecido conxunto eumés, anque, claro está, revestido de menor monumentalidade. No noso exemplo contaríamos cun balcón a unha praza regular, casas porticadas en eixo, o torreón como símbolo de poder señorial e a capela conectada por pasadizo. Non sabemos se os condes de Lemos e Andrade visitaran o conxunto pontevedrés, pero está claro que aquí quixeron realizar unha revalorización funcional e didáctica do espazo que se abría ante o edificio. A esta plena vixencia como modelo urbanístico habería que engadirlle o seu valor arquetípico como "casar de pracer"; isto é debido a que o edificio, trala fusión da casa de Andrade coa de Lemos (século XVII), pasaría a un segundo plano; reconverténdose en casa de retiro, duns "señores" que contaban cunha "casa principal" na cidade da Coruña³⁵, centro administrativo do Reino. Polo tanto, a localización do pazo eumés, ás beiras dun río e cunhas fermosas vistas da natureza, así como os seus condicionantes morfolóxicos, o patio porticado con galería superior ou a posesión dunha ampla zona axardinada, conferiríanlle unha total idoneidade.

34. VIGO TRASANCOS, A. "Cidade e urbanismo na Galiza do Antigo Réxime. Do Renacemento á Ilustración". *Galicia no Tempo...*, 1991, 158

35. CÁMARA MUÑOZA, A. Op.Cit.88

Finalmente, temos que lembrar que este complexo residencial se vería comunicado coa praza Maior por medio dunha diagonal que determinaba o "encadre" da torre do reloxo, quedando establecida unha rede de escenarios e espazos monumentais.

Praza de Santo Agostiño: posiblemente, este foi o espacio urbano que contou con maior ornato e efectismo óptico durante a segunda metade do século XVIII. Para o nacemento do mesmo, foi determinante o asentamento dun convento de agostiños na primeira metade do século XVI; "a fundación do referido convento tivo lugar en escritura estendida en Pontedeume a 24 de setembro de 1538, perante o escribán Juan Fernández"³⁶, e nesta fundación "o de Andrade comprometeuse a edificar o mosteiro e a súa igrexa, o que había de ter a advocación de San Miguel Arcanxo e estar situado na horta grande que posuía extramuros da vila"³⁷.

Na formación desta praza haberá que ter en conta, ademais do elemento anterior, outros dous principais: o eixo viario que atravesa de forma vertical un dos laterais da praza e a presenza dunha fonte. Este último eixo coordinador era a principal fonte da vila, e tamén a máis antiga, existindo con anterioridade á creación do espacio monumental. Pero a construción do edificio do convento, e o seu espacio público dianteiro, obrigou a realizar obras nela durante o século XVII, "por ser su manatial profundo fue preciso, para que pudiesen aprovecharse de ella los naturales formarle una arqueta con dos caños de bronce, y unas escaleras de cantería, para baxar a ella, y una muralla, que la defienda"³⁸; realízase toda unha obra de acondicionamento para un mellor aproveitamento do "ben público". O edificio do Convento (fig.15) debeu contar cunhas orixes arquitectónicas un tanto incertas, a mediados do século XVI; nembargantes, en 1563 un visitante deste espacio, e en referencia ó cemiterio que houbo ante el, lémbraunos: "saía da porta principal da igrexa e portería a ía dar á rúa..."³⁹; constatando a existencia dun edificio conventual e a igrexa nestas datas. Pero esta obra tamén debeu de verse afectada polo incendio e xa que logo, hemos de considerar a edificación actual como froito da primeira metade do século XVII, máis que de finais do século anterior. A isto debemos engadir a nova fachada executada durante a segunda metade do século XVIII, realizada posiblemente por Alberto Ricoy⁴⁰.

Tras sondar, brevemente, as orixes históricas dos seus elementos formais, podemos pasar agora a analizar o seu urbanismo que, durante o século XVIII, articulou a maior parte dos elementos que crean este espacio senlleiro. O acceso principal a esta praza cuadrangular pechada por len-

36. COUCEIRO FREIJOMIL, A. Op.Cit.256

37. Ídem, 257

38. AMP, Libro Rexistrador de Propiedades, Fondo de patrimonio, fol.73.r.

39. COUCEIRO FREIJOMIL, A. Op.Cit.253

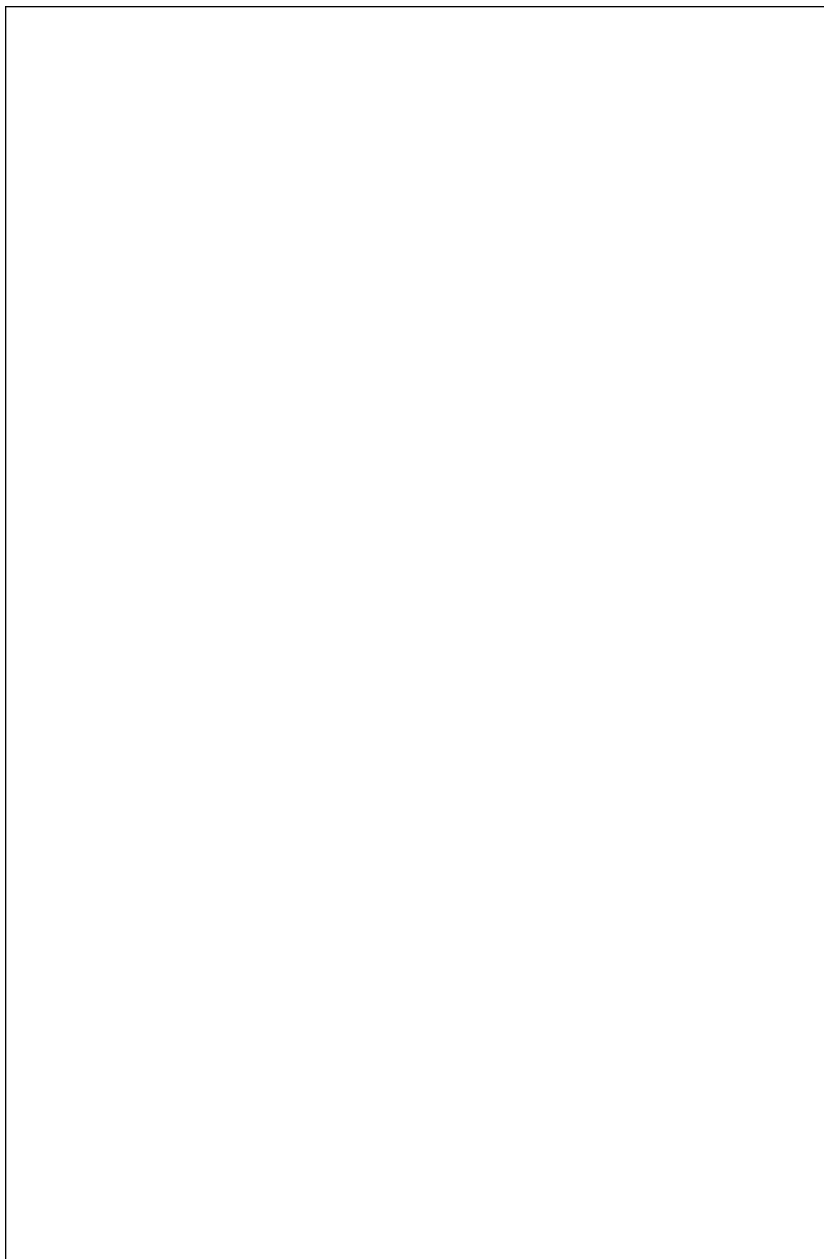
40. VILA JATO, M^a Dolores. "Aspectos del mecenazgo del Arzobispo Rajoy: sus construcciones en Puentedeume". *Homenaje al polígrafo eumés don Antonio Couceiro Freijomil*. 1990,191.

zos murais nos seus catro costados, realízase mediante o clásico eixo regular. A intersección dunha horizontal que comunica este espazo coa rúa Maior, outro dos eixos monumentais, dá lugar ó que debeu ser outro "encadre"; que tería como punto de fuga a fachada da igrexa (hoxe avenida de Raxoi). O devandito lenzo mural veríase reafirmado, nunha liña de continuidade escenográfica, polo chafrán (igual que ocorre no pazo compostelán dos Fondevila ou na Casa da Parra) da esquina superior do edificio conventual (lam.9), que ten o seu xemelgo no esquinale inferior (lam.10). Con estes estase a realizar o que Rupert denomina como "scena per angolo"; nun intento de abrir novas perspectivas e diagonais visuais, rompendo coa simetría do espazo e resaltando os volumes da fachada conventual. Prima o escenográfico, xunto co monumental que vén achegado pola vizosa estereotomía da fachada, á cal se practica unha forte molduración en todos os boceis que enmarcan portas e fiestras (lam.11), creando unha incesante contraposición de luces e sombras. É un edificio que está concebido como pano de fondo deste escenario e que tería como complemento, de novo, a fonte.

Con esta praza péchase un ciclo, no cal observamos un espazo público no seu máximo expoñente (praza Maior), un espazo con grandes connotacións señoriais (praza da Súa Excelencia), e este terceiro responde a un claro designio eclesiástico, que, lonxe de quedarse atrás, crea unha praza plena de efectismo barroco, en resposta ó seu mecenado erudito; posto que temos que lembrar que a erección desta fachada dezaoitoesca se debe, como non pode ser doutro xeito, ó patrocinio de Raxoi.

Lam.9: Chafrán da parte inferior do edificio de San Agostiño.

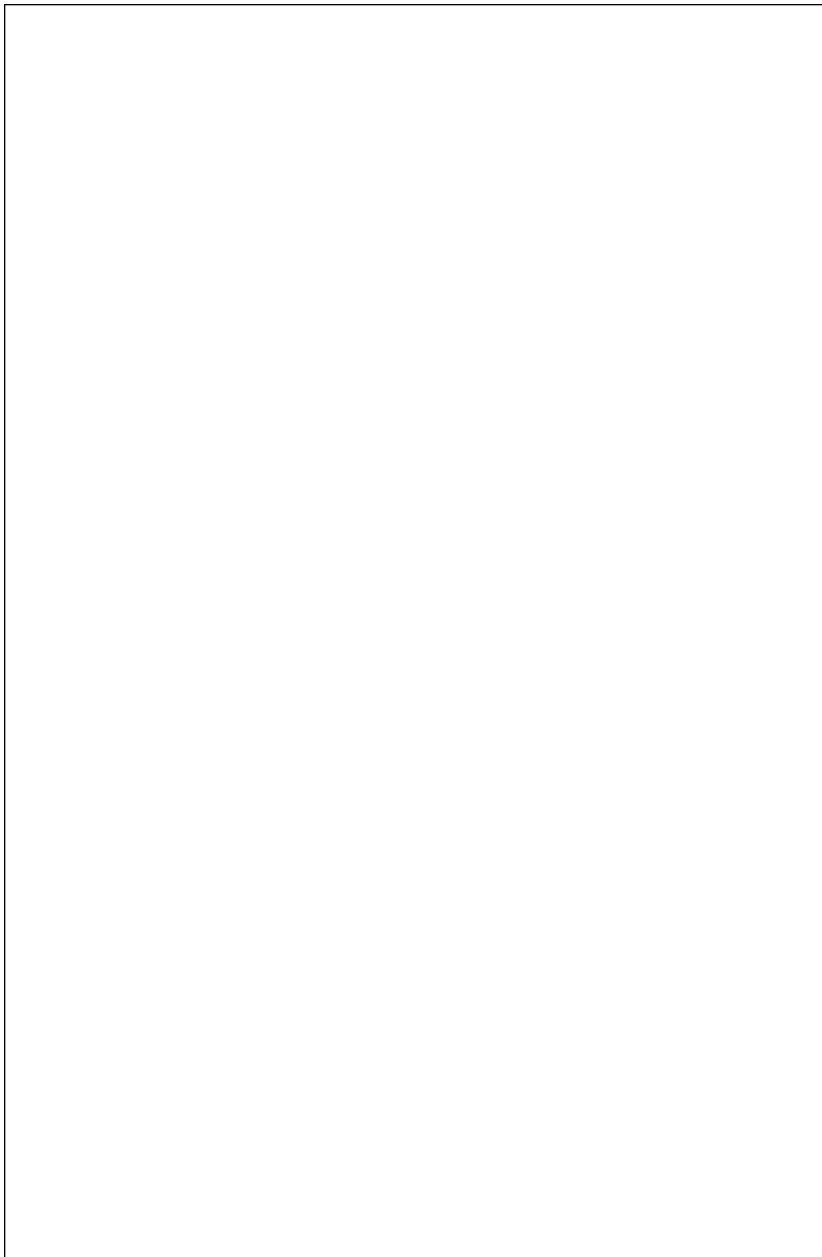




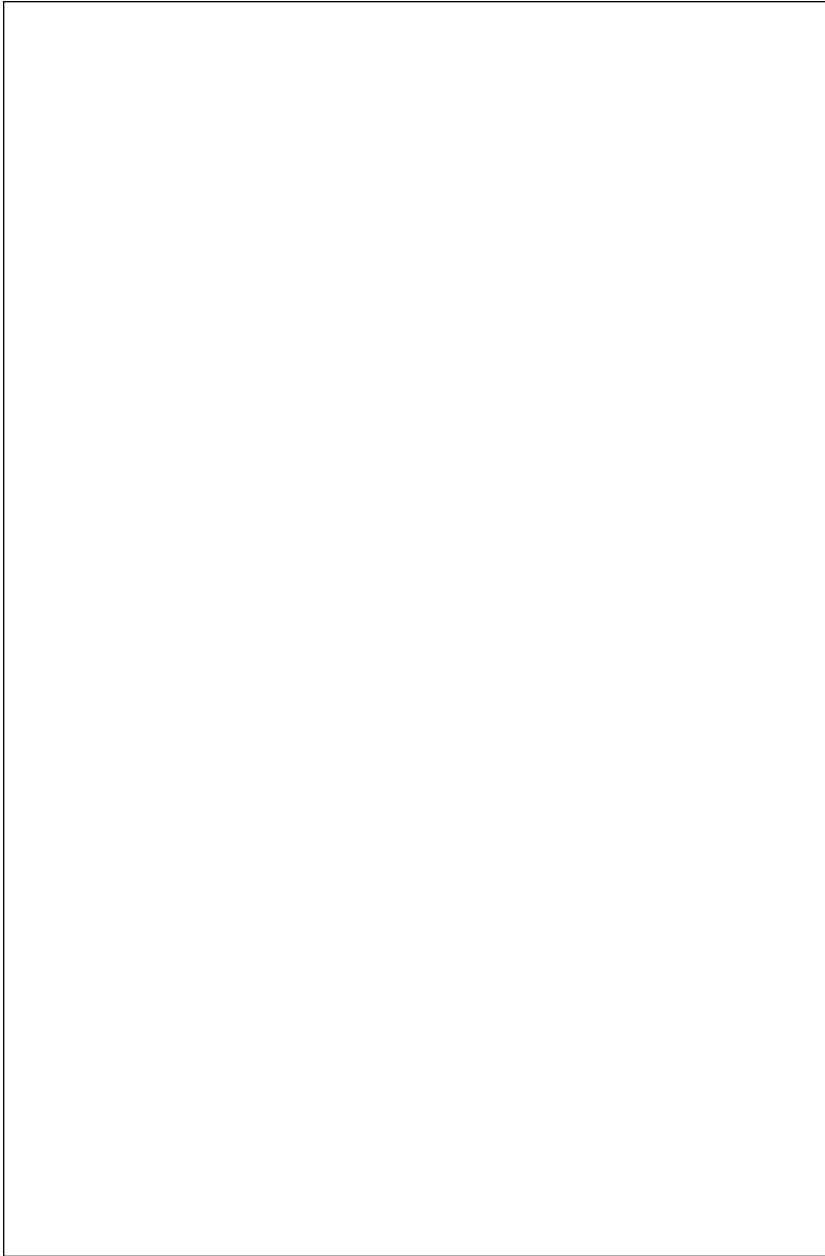
Lam.10: Chafrán da parte superior do edificio de San Agostiño.



Lam.11: Molduras da fachada de 1 edificio de San Agostiño.



Lam.12: Encadre da igrexa das Virtudes.



Lam.13: Fachada da igrexa das Virtudes.

Encadres

Despois dos que puidemos ir observando nas anteriores descrições réstannos dous fundamentais. O primeiro, é o que se crea ante a fachada da igrexa das Virtudes (lam.12); a este punto accedemos pola praza de San Roque, ó fondo da cal se abre unha vía que nos dirixe ó mencionado templo. A intencionalidade do encadre é manifesta, aínda cando hoxe en día nos foi alterada con desafortunadas arquitecturas contemporáneas. No seu momento, as casas existentes xunta ó adro do santuario deberon realzar en maior medida a fachada do templo por medio dunha éntase óptica.

A portada do edificio (lam.13) é datable como de fins do século XVII (ca. 1680), e realizada por Domingo Güemes Solorzano⁴¹. A escasa decoración que ten este lenzo mural concéntrase principalmente na portada; formada por dúas pilastras caxeadas que soportan un friso dividido en triglifos e métopas de decoración vexetal e xeométrica (flores de lis e



Lam.14: Fonte de Santiago.

41. BONET CORREA, A. Op.Cit.,546

rosáceas). Anque, a xulgar polas diferencias tonais e morfolóxicas das pedras que compoñen o friso, ben puidese ser obra de principios do século XIX (datas nas que se realiza o campanario do templo). Sobre este último corpo levántase un entaboamento no que se apontoan dous pináculos rematados en bóla. Ó interior desta composición, a porta márcase cunha molduraxe bastante sinxela e con orelleiras. O feito de que o pai do arquitecto traballara na Nosa Señora a Antiga de Monforte⁴², pode explicar a linguaxe sobria e formalista aquí empregada, traspasándose a unha planta e alzados que articulan un edificio de: cruz latina, unha nave e tres tramos, testeiro recto, e sobre o cruceiro unha cúpula con lanterna que se apoia sobre as pendentes da bóveda.

O segundo dos encadres, de clara dinámica visual barroca, é o realizado na rúa Santiago (lam.14). Nesta vía, no seu tramo superior, realizouse a fonte que leva o mesmo nome da rúa; o antedito artificio, ademais de ser un elemento de utilidade pública, marca un punto de inflexión no trazado urbano, porto que neste lugar se está a manter un solar baleiro en alzado, que permite albiscaar a parte superior do adro da igrexa parroquial. Esta condición débérona aproveitar frei Manuel dos Mártires e Alberto Ricoy ó realizaren as torres da igrexa; acadando, deste xeito, facer partícipes ós viandantes da inmediatez do edificio. En definitiva, artículase un eixo dirixido, polo cal o espectador que avante por esa rúa verase determinado a observar o gran volume do campanario.

Adros

Nesta categoría, só hai un que mereza realmente ser destacado, e é o adro da igrexa de Santiago. Sobre el, Couceiro infórmanos que: "despois de levantada a igrexa sufragou Raxoi, a petición do Concello, o arranxo do patio e principalmente a parte máis custosa, que era a comunicación coa rúa da Fonte Nova"⁴³. Polo tanto, hemos de encadrala a principios do último tercio do século XVIII. O valor destes accesos non se queda simplemente no utilitario, senón que buscan un enmascaramento que lles achegue o sentido dinámico do barroco. Unha das súas descrições en relación ó templo cita: "e para entrar nel necesítase subir unha escalinata de pedra de cantería; pero sen embargo non se descobre desde ningún punto"⁴⁴ (lam.15). Neste caso, e de forma exemplar, non se realizou ningún dispendio decorativo na súa execución, preferíndose unha sinxela rampla dun tiro nos pés, e unha rampla dun tiro que se desdobra en dous despois do seus relanço, na súa cabeceira. O edificio ó que dan acceso estas escalinatas foi realizado en 1763, e nel traballaron frei Manuel dos Mártires e Alberto Ricoy. Presenta unha planta de tres naves con cruceiro e cabeceira recta, aproveitando a do primitivo edificio, e dividido e catro tramos. En alzado destacan os seus arcos de medio punto con clave destacada e sobre pilastras caxeadas; sobre o seu cruceiro móntase unha media laranxa dividida en franxas zizagueantes. A fachada organízase en tres rúas dividi-

42. Ídem, 546.

43. COUCEIRO FREIJOMIL, A. Op.Cit., 413

44. MADDOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Tomo XIII, ed. Facsímil, 1991, 272.



Lam. 15: Escaleiras da igrexa parroquial.

das por dous pares de pilastras xigantes nos laterais, e de columnas xigantes na central; que acubillan unha portada de forte molduraxe (lembra a fachada do convento de Santo Agostiño) sobre a que se levantan un escudo e unha fiestra, e enriba deles un entaboamento partido que actúa de sostén para un Santiago Matamouros. Cada unha das rúas laterais rematase co seu correspondente corpo torreado hexagonal, dobre e cuadrangular no espazo central; constituíndo esta fachada, en palabras de Vila Jato : "un dos exemplos máis monumentais do barroco galego, na que se acumulan as referencias a conceptos empregados no barroco compostelán contemporáneo"⁴⁵.

Agradecementos:

Non podo finalizar este artigo sen deixar de lembrar o constante apoio da miña familia; así como tamén quero agradecer a oportunidade que me brinda esta revista para facer realidade a miña primeira publicación, na cal Marcos colaborou cos seus consellos, e no eido gráfico.

45. VILA JATO, M.D,"Aspectos del mecenazgo...", 1990, 194.

BIBLIOGRAFÍA COMENTADA

Bibliografía sobre aspectos xerais da sociedade barroca:

- CÁMARA MUÑOZ, Alicia, *Arquitectura y Sociedad en el siglo de Oro*. Ed. El Arquero, Madrid, 1993
- VILLARI, Rosario. *El hombre barroco*, Alianza, Madrid, 1993

Bibliografía xeral sobre urbanismo e arquitectura barroca:

- CHUECA GOITIA, Fernando. *Breve historia del Urbanismo*. Alianza, Madris, 1994
Resumen histórico del urbanismo en España. Inst. de Est. De Ad-món Local. Madrid, 1968
- ROSSI, Aldo. *La arquitectura de la ciudad*. Gustavo Gili, Barcelona, 1979
- NORBERG-SCHULTZ, C. *Arquitectura barroca*. Tomo III, Aguilar, Madrid, 1970
- RUPERT MARTIN, J. *Barroco*. Xarait, Bilbao, 1986.

Urbanismo barroco galego:

- BONET CORREA, A. "Urbanismo barroco y la plaza del Obradoiro en Santiago de Compostela". *Urbanismo y arquitectura durante el Antiguo Régimen en España*. Gustavo Gili, Barcelona, 1978.
- MARTÍN GONZÁLEZ, J. "Perspectiva barroca en Santiago de Compostela". *Rev. Goya*, 1964, paxs.28-35.
- VIGO TRASANCOS, A. "Cidade e urbanismo na Galiza do Antigo Réxime. Do Renacemento á Ilustración", *Galicia no Tempo*. Xunta de Galicia, Santiago, 1991

Arquitectura barroca galega:

- BONET CORREA, A. *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*. C.S.I.C., Madrid, 1984.
- CHAMOSO LAMAS, M. *La arquitectura barroca en Galicia*. Inst. Diego Velázquez, Madrid, 1955.
- ORTEGA ROMERO, M^a S. "Arquitectura barroca". *Historia del Arte Gallego*. Alhambra, Madrid, 1982
- VILA JATO, M^a D. "Palacio urbano en Galicia". *Arquitectura señorial en el Norte de España, siglos XVI al XVIII*. Serv. Public. Univ. Oviedo, Oviedo, 1993.

Bibliografía específica de Pontedeume:

- COUCEIRO FREIJOMIL, A. *Historia de Pontedeume y su comarca*. Imprenta vda. Miguel López, Pontedeume, 1971.

- LÓPEZ CALVO, A. "O Libro Rexistrador de Propiedades do Concello no patrimonio do Arquivo municipal de Pontedeume". Cátedra, né4, 1997
- MACEDO CORDAL, C. "Cronoloxía dunha desaparición: o pazo dos condes de Andrade", *Cátedra*, nº 4, 1997.
- MADOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Tomo XIII, Madrid, 1849. Ed. Facsimilar, 1991.
- VILA JATO, M^a D. "Aspectos de mecenazgo del Arzobispo Rajoy: sus construcciones en Puentedeume". *Homenaje al Polígrafo eumés don Antonio Couceiro Freijomil*. Serv. Publ. Dep. A Coruña, A Coruña, 1990.